

שמחה
עמנואל

מגנזי
אירופה
ב

שמחה עמנואל

בשלהי ימי הביניים ובראשית העת החדשה נתלשו ברחבי אירופה אלפי דפים מתוך כתבי יד עבריים עתיקים, והם שימשו כחומר לכריכת ספרים ולעטיפת מסמכים ארכיוניים. דפים אלו, המכונים 'גניזת אירופה', נחשפים אט אט מתוך הכריכות. רובם מכילים יצירות הידועות לנו זה מכבר, אך לעתים מתגלים בהם חלקים מחיבורים חשובים שאבדו ולא שרדו אלא כיגניזה זו.

בספר שלפנינו, השני בסדרת 'מגנזי אירופה', מתפרסמים קטעים מתוך תשעה חיבורים, ממגוון תחומים: פרשנות המקרא, פרשנות התלמוד, ספרות ההלכה ופרשנות הפיוט. החשוב שבהם, שנדפס כפרק הראשון של הספר, נכתב בארץ ישראל במאה התשיעית או העשירית לערך. חיבור זה, שלא ידענו עד עתה על קיומו, חושף מידע רב ערך על תולדות ההלכה בארץ ישראל באותם ימים, ואף מלמד רבות על גלגוליה של תורת ארץ ישראל לאדמת אירופה.

שמחה עמנואל הוא פרופסור לתלמוד באוניברסיטה העברית בירושלים ועוסק בחקר הספרות ההלכתית של ימי הביניים. ספריו האחרים: תשובות הגאונים החדשות, תשניה; רבי אלעזר מוורמייזא: דרשה לפסח, תשס"ו; שבתי לוחות: ספרים אבודים של בעלי התוספות, תשס"ו; תשובות מהר"ם מרוטנבורג וחבריו, תשע"ב.

על העטיפה: ספר שנכרך בקטע מתלמוד בבלי, מסכתות ביצה ופסחים: Alessandria, Biblioteca Storica del Seminario Vescovile AN.3.III.2.4

0 004506 201251

דאנקוד 45-620125

עיטוב העטיפה: תחיה רוזנטל
מחיר מומלץ: 18 ש"ח
מהדורה ראשונה: ניסן תשע"ט

הוצאת
מקצי נרדמים

מגנזי אירופה ב

מגנזי אירופה

כרך שני

ההדיר והוסיף מבואות

שמחה עמנואל

הוצאת מקיצי נרדמים

ירושלים תשע"ט

ספר זה יוצא לאור בסיוע

הקרן הלאומית למדע

משרד התרבות והספורט: מנהל תרבות, המחלקה למוסדות מחקר ומורשת

הקתדרה לקודיקולוגיה ופליאוגרפיה על שם לודוויג יסלזון, האוניברסיטה העברית

הקרן על שם פולה ודוד בן-גוריון למדעי היהדות מיסודה של משפחת פדרמן,
המכון למדעי היהדות ע"ש ג'ק, ג'וזף ומרטון מנדל, האוניברסיטה העברית בירושלים

הפצה: הוצאת מאגנס, 02-6586659

sales.israel@magnespress.co.il

ISBN 978-965-462-020-8

©

כל הזכויות שמורות לחברת מקיצי נרדמים

סדר: אירית נחום iritnahum1@gmail.com

נדפס בישראל, תשע"ט

דפוס גרפית בע"מ, ירושלים

תוכן העניינים

13	פתיחה
14	הסימנים המשמשים במהדורה
	פרק ראשון: שרידים מתורת ארץ ישראל
15	מבוא
15	א. פתיחה
16	ב. הקטעים ומוצאם
18	ג. הפרדת הקטעים
21	ד. סיכום השרידים שנותרו
23	ה. זמנו ומקומו של כתב היד
24	ו. תוכנו של כתב היד
24	1. 'מעין שאילתות'
	(א) פתיחה 24 (ב) מבנה השאילתא 26 (ג) הזיקה לספר שאילתות דרב
	אחאי 28 (ד) שימושו של 'מעין שאילתות' במשנה 32 (ה) שימושו של
	'מעין שאילתות' בתלמוד הירושלמי 34 (ו) שימושו של 'מעין שאילתות'
	בתלמוד הבבלי 38
52	2. המעשים לבני ארץ ישראל
54	3. מסכת גיהנם
60	ז. השפעתו של החיבור שבקטעי גראץ
60	1. חכמי איטליה במאה השלוש עשרה
62	2. ספר 'בשר על גבי גחלים'
66	3. השפעתו האפשרית של החיבור על חכמי אשכנז
69	ח. סיום
69	1. סיכום הנתונים שעלו בסעיפים הקודמים
71	2. חיבורים נוספים בסגנון ספר שאילתות דרב אחאי
73	3. זמנו של 'מעין שאילתות'
74	4. ארץ ישראל במאות התשיעית והעשירית
75	5. ארץ ישראל – דרום איטליה – אשכנז
78	ט. נספח – חוות דעת פליאוגרפית של ד"ר עדנה אנגל

82	המהדורה: 'מעין שאילתות', מסכת גיהנם והמעשים לבני ארץ ישראל
82	א. 'מעין שאילתות'
113	ב. מסכת גיהנם
117	ג. 'מעין שאילתות' (המשך)
145	ד. המעשים לבני ארץ ישראל

פרק שני: מעין ספר המקצועות למסכת בבא מציעא

149	מבוא
149	א. ספר המקצועות
150	ב. דף חדש מגניזת אירופה
152	ג. גילוי של הדף החדש
155	המהדורה

פרק שלישי: פירוש ר' יוסף קרא לספר משלי

161	מבוא
161	א. תיאור הקטעים
164	ב. זהותו של המפרש
164	1. עדויות חיצוניות על זהותו של המפרש
167	2. ראיות פנימיות לזהותו של המפרש
170	ג. דרכו של המפרש
170	1. אמונות ודעות
171	2. בין פירוש המקרא לפירוש הפיוט
175	נספח: לעזים בפירוש ר' יוסף קרא למשלי, מאת פרופ' סיריל אסלנוב
180	המהדורה: פירוש ר' יוסף קרא למשלי א-ד, ח-יא, טז-יט

פרק רביעי: פירוש ר' יהודה בן נתן (ריב"ן) למסכת יבמות

206	מבוא
206	א. פרסומים קודמים של פירוש ריב"ן למסכת יבמות
208	ב. ציטוטים בספרות הראשונים
209	ג. אחד עשר דפים מפירוש ריב"ן למסכת יבמות בגניזת אירופה
215	ד. טיבם של השרידים מפירוש ריב"ן בגניזת אירופה
218	ה. המפרש ודרכו
221	המהדורה: פירוש ריב"ן למסכת יבמות סה-סז, קטו-קטז, קיח-קיט, קכא-קכב

	פרק חמישי: תוספות שאנץ למסכת בבא בתרא
244	מבוא
247	המהדורה: תוספות שאנץ למסכת בבא בתרא מז ע"ב-מז ע"ב
	פרק שישי: השלמה לפירוש הפיוטים בספר ערוגת הבשם
252	מבוא
257	המהדורה
	פרק שביעי: מעין ספר האסופות: הלכות פסח והלכות איסור והיתר
259	מבוא
259	א. הקטע וטיבו
260	ב. זיקתו של החיבור לספר האסופות
262	ג. חכמי פאזיה
264	המהדורה
	פרק שמיני: תוספות ר' פריץ מקורביל למסכת זבחים
271	מבוא
271	א. קובצי תוספות למסכת זבחים
274	ב. תוספות למסכת זבחים בגניזת אירופה
278	המהדורה: תוספות ר' פריץ מקורביל למסכת זבחים ט ע"ב-י ע"ב
	פרק תשיעי: מרדכי הגדול למסכתות ברכות, שבת ובבא קמא
285	מבוא
285	א. כתב יד אוקספורד וכתב יד ניו יורק
289	ב. הקטעים בגניזת אירופה
291	ג. היחס בין כ"י אוקספורד וקטעי הכריכות
296	ד. הנוסח המקורי של מרדכי הגדול שבקטעי הכריכות
299	ה. מקורותיו של ספר מרדכי הגדול
304	ו. שימושם של חכמי המאות החמש עשרה והשש עשרה בספר מרדכי הגדול
314	ז. ציטוטים לפי סימנים
318	ח. סיכום
321	המהדורה
321	א. מרדכי הגדול, מסכת ברכות, פרק תשיעי
326	ב. מרדכי הגדול, מסכת שבת, פרקים ראשון ושני
346	ג. מרדכי הגדול, מסכת בבא קמא, פרקים תשיעי ועשירי

355	נספחים
355	נספח א: פסק של חכמי נרבונה על מוסר ממון חבירו
358	נספח ב: האם ר' מרדכי בן הלל היה כוהן?

361	פרק עשירי: הוספות ותיקונים לכרך א
-----	-----------------------------------

ביבליוגרפיה ומפתחות

371	קיצורים ביבליוגרפיים
392	מפתח כתבי היד
396	מפתח אישים
399	מפתח מקומות
400	מפתח עניינים
403	מפתח מקורות
403	א. ספרות חז"ל
406	ב. ספרות הגאונים (מקורות נבחרים)
406	ג. ספרות הראשונים (מקורות נבחרים)

פתיחה

כרך זה, כקודמו, בא לגאול קטעים מחיבורים עבריים חשובים שמסתתרים ב'גניזה' אירופה. ב'גניזה' זו, שפזורה במאות ספריות וארכיונים ברחבי אירופה כולה, ואף מחוצה לה, נחשפים אלפי דפים מכתבי יד עבריים, ששימשו בשלהי ימי הביניים ובראשית העת החדשה לכריכת ספרים ולעטיפת מסמכים ארכיוניים. בכרך הראשון שבסדרה זו פרסמתי אחד עשר חיבורים חדשים מ'גניזה' אירופה והקדמתי להם מבוא רחב על טיבה של 'גניזה' זו. בכרך הנוכחי מתפרסמים תשעה חיבורים נוספים.

החיבורים המתפרסמים כאן באים ממגוון תחומים: פרשנות המקרא, פרשנות התלמוד, ספרות ההלכה ופרשנות הפיוט. חיבורים אלו מובאים בכרך הנוכחי בסדר כרונולוגי, למן הקדום שבהם ועד למאוחר. החשוב שבחיבורים, והוא גם החיבור שחשיפתו דרשה מאמצים רבים יותר מכל האחרים, הוא זה שבפרק הראשון של הספר. חיבור זה נכתב – כך מבקש אני לטעון – בארץ ישראל במאה התשיעית או העשירית לערך. הוא חושף מידע רב ערך על תולדות ההלכה בארץ ישראל באותם ימים, ואף מלמד רבות על גלגוליה של תורת ארץ ישראל לאדמת אירופה. חיבור זה דורש עוד לימוד רב, ואני מקווה שיבואו אחרים ויסיפו על דבריי.

הקטעים הנדפסים כאן נקבצו מאוצרותיהם של ארבעה עשר ארכיונים וספריות, ותודתי העמוקה נתונה למנהליהם ולעובדיהם של המוסדות הללו, שעשו מאמצים רבים כדי לסייע למחקרי. מוסדות אלו פוזרים ברחבי אירופה כולה, והם משקפים יפה את פיזור של גניזה אירופה. ששה מהם מצויים באוסטריה (גראץ, ספריית האוניברסיטה; גראץ, ספריית המנזר הפרנציסקני; וילהרינג, ארכיון המנזר הציסטרסיאני; וינה, הספרייה הלאומית; וינה, ספריית המנזר הדומיניקני; מריה זאל, ספריית המנזר – אוסף השמור כיום בארכיון הבישופות בקלגנפורט); שלושה באיטליה (בולוניה, ספריית האוניברסיטה; בולוניה, ספריית המוזאון העירוני למוזיקה; פאווה, ארכיון המדינה); שניים בגרמניה (מיינץ, הספרייה הכנסייתית על שם מרטינוס; מינכן, ספריית המדינה); אחד בהונגריה (שופרון, הארכיון הלאומי); אחד בספרד (גירונה, הארכיון ההיסטורי); ואחד בצ'כיה (הספרייה הלאומית בפראג).

שניים מפרקי הספר כבר הדפסתי בעבר, ותודתי למוציאים לאור על הסכמתם לפרסום החוזר בכרך זה. הפרק השני, שנכתב יחד עם פרופ' אנדראס לנרד, נדפס לראשונה בכתב העת גנזי קדם, יג (תשע"ז), ותודתי לו על הסכמתו להכללת פרק זה בכרך הנוכחי. הפרק השישי נדפס לראשונה בכתב העת קבץ על יד, כרך כה (תשע"ז).

ידידים רבים סייעו בידי במהלך כתיבת הספר, ורבים מהם הזכרתי בפרקים שלהלן. תודתי הלבבית גם לד"ר שרה כהן, שהתקינה את הספר לדפוס; לאירית

נחום, שסידרה את הספר בטוב טעם ובסבלנות רבה; ולידידי יחזקאל חובב, שתרם מניסיונו העשיר בהבאת ספרים לדפוס. ראשי חברת מקיצי נרדמים בעבר ובהווה, פרופ' שולמית אליצור ופרופ' חגי בן-שמאי, ועמם גם יצחק (צ'קו) גילה, ליוו את עבודתי מראשיתה ועד סופה ותרומתם לא תסולא בפז.

התמונה שעל עטיפת הספר מתפרסמת באדיבותו של Don Marco Visconti, מנהל ספריית הסמינר הבישופי באלסנדריה, איטליה. תודתי גם לידידי ד"ר מנחם כ"ץ, הרב יהודה לייביש ווייס ופרופ' מאורו פיראני, שסייעו בידי להשיג תמונה זו.

הסימנים המשמשים במהדורה

השלמות של פגמים בכתב היד	[]
השלמות של מילים שהיו בדפים הקודמים או הבאים	[[]]
הגהות מסברה של טעויות בכתב היד	{ }
תיקונים והערות שוליים שנוספו בכתב היד	{{ }}
אותיות או מילים שנמחקו על ידי הסופר	(אא)
אותיות או מילים שיש למוחקן	()
הערות טכניות של המהדיר	< >
אות שקריאתה אינה ודאית	§
נקודת התפר בין שני חלקים של דף אחד	/
מילוי שורה (בדרך כלל לא העתקתי את מילויי השורה, אלא אם כן תחילת	*
השורה הסמוכה חסרה)	
חסרון של דף (או יותר)	- - - -

פרק ראשון

שרידים מתורת ארץ ישראל

'מעין שאילות', מסכת גיהנם ו'המעשים לבני ארץ ישראל'

מבוא

א. פתיחה

הדברים שבפרק זה תחילתם במציאה שבאה לידי כמעט בהיסח הדעת וסופם בעבודה קשה ומאומצת. בקיץ של שנת תש"ע הקדשתי כמה ימים לבדיקת כמה קטעי כריכות חשובים בספריית האוניברסיטה בגראץ.¹ ביומי האחרון בעיר זו שמתי פעמי למנזר הפרנציסקני שבעיר, משום שידעתי שאף שם נשתמרו קטעי כריכות משני חיבורים חשובים: הלכות פסוקות ופירוש ר' יהודה בן נתן (ריב"ן) למסכת יבמות.² עוד ידעתי מאתר האינטרנט המוקדש לתיאור קטעי הכריכות באוסטריה³ שבספריית המנזר שמורים קטעי כריכות אחדים שלא זוהו ולא צולמו. שיערתי כי אלו קטעים מתוך חיבורים ידועים ומפורסמים ואוכל לעמוד על טיבם בזמן הקצר שעמד לרשותי.

האב דידיקוס סודי (Frater Didacus Sudy OFM) הציג בפניי את אוצרות הספרייה – עשרות אלפי ספרים עתיקים, ובהם מאות רבות של דפוסים ערש (אינקונבולות). מצלמה לא הייתה ברשותי, וגם תנאי העבודה לא היו אידאליים; נשאתי את הספרים הכבדים אל בימה גבוהה במרכז החדר הקטן ושם בדקתי אותם בעמידה, עד שסוללת המחשב התרוקנה ונאלצתי לסיים את מלאכתי.

הממצא החשוב ביותר שעלה בבדיקה זו התגלה בכרכים Ink. A 62/41-44 (להלן בקיצור: כרך 41, כרך 42, כרך 43 וכרך 44). כרכים אלו הם ארבעה חלקים של ספר שנדפס בנירנברג בסוף שנות השבעים של המאה החמש עשרה.⁴ הספרים נשתמרו בכריכתם המקורית, ומבחוץ לא ניכר כלל שמסתתרים בתוכם קטעים עבריים. אך עם

* תודתי העמוקה לעמיתי בחוג לתלמוד באוניברסיטה העברית: פרופ' רוברט ברודי, פרופ' שלמה נאה, פרופ' דוד רוזנטל וד"ר יואב רוזנטל שקראו חלקים מפרק זה, הוסיפו לו, הציעו תיקוני קריאה וסיקלו טעויות. תרומתם של ידידים יקרים אלו גדולה ממה שיוכל הקורא להבחין.

1 ראה: עמנואל, מגנזי אירופה, א, עמ' 291-326; ולהלן, פרק תשיעי.

2 ראה דנציג, מבוא לספר הלכות פסוקות, עמ' 634-635; ולהלן, פרק רביעי.

3 www.hebraica.at, Hebräische Fragmente in österreichischen Bibliotheken

4 Antoninus Florentinus, *Summa*, I-IV, Nürnberg, Anton Koburger, 1477-1479

פתיחת הכרכים – ובעיקר הראשון, כרך 41 – התגלה האוצר הטמון בכריכה הפנימית של הספר. בכרך 41 השתמש הכורך בארבעה גזירים של דפי קלף מתוך כתב יד עברי, שכל אחד מהם מחזיק כשליש דף. הכורך הדביק שניים מהגזירים בתחילת הכרך ושניים בסופו, כך שרק צדם האחד ניתן היה לקריאה. פיסות קטנות נוספות מכתב היד העברי, שגודלן כ־6 X 6 ס"מ, מצאתי דבוקות גם בשלושת הכרכים האחרים. קטעים אלו מכילים חיבור הלכתי חדש שלא היה בידינו עד כה, בדפוס או בכתב יד. חיבורים אנונימיים שכאלה יש לא מעט, ולא ידעתי אם עליי להשקיע את זמני בשרידים אלו. אך מה שתפס את תשומת לבי הייתה אחת הפיסות הקטנות והקטועות, שבה נכתב: 'אביי בעי קומי רבה האומר...'⁵. הלשון היא ארמית גלילית, לשונו של התלמוד הירושלמי, אך משא ומתן בין אביי ורבה מצוי רק בתלמוד הבבלי, ואינו מצוי כלל בתלמוד הירושלמי! החלטתי אפוא שחיבור זה טעון בדיקה נוספת.

התובנה המרכזית שתעלה בדיון שלהלן היא שלפנינו ככל הנראה יצירה שנתחברה בארץ ישראל בשלהי תקופת הגאונים, והייתה על שולחנם של חכמי מרכז אירופה ואיטליה במאות האחת עשרה עד השלוש עשרה. בדבריי להלן לא אמצה את החידושים שבחיבור ואת המסקנות ההיסטוריות העולות ממנו, ואני מקווה שאחרים יסיפו וידונו בצדדי השונים.

ב. הקטעים ומוצאם

ספריית המנזר הפרנציסקני בגראץ קיימת כבר מאות שנים,⁶ אך הכרכים הנידונים כאן הגיעו לספרייה לפני שנים לא רבות. בשנות השישים של המאה העשרים הועברו לגראץ אלפי כתבי יד וספרים עתיקים מכמה ספריות של מנזרים פרנציסקנים,⁷ ובהם גם ארבעת הכרכים הללו, שהיו עד אותה שעה בספריית המנזר הפרנציסקני בווינה. חותמת ספריית המנזר בווינה מוטבעת על גבי ארבעת הכרכים.

קודם לווינה, היו ארבעת הכרכים בספריית המנזר הפרנציסקני באגנבורג (Eggenburg).⁸ המנזר באגנבורג הוקם בשנת 1460 וחרב בשנת 1783⁹ (ולאחר מכן שוקם מחדש). אין כמעט שום מידע על ספריית המנזר באגנבורג באותן שלוש מאות

עשרות עותקים של ספר זה מצויים בספריות שונות בעולם; ראה <http://gesamtkatalogder.wiegendrucke.de/docs/GW02186.htm>

5 ראה להלן, ליד הערה 675.

6 ראה לאקנר, כתבי יד בגראץ, עמ' 12.

7 ראה לאנג, בוכינגר ומיטנדורפר, אוספים באוסטריה, IV, עמ' 77-79.

8 ראה לאקנר, כתבי יד בגראץ, עמ' 12, הערה 32.

9 ראה לאנג, בוכינגר ומיטנדורפר, אוספים באוסטריה, III, עמ' 101. בספריית המנזר (Bibliothek des Redemptoristenklosters) מצויים כיום רק ספרי דפוס מאוחרים; ראה שם, עמ' 101-104.